

SÖZÜN SEHIRLI QAPISI: UŞAQ ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFI

Giriş. İnsanlıq tarixinin yarandığı gündən ədəbiyyat var olmuş, qədim zamanlardan şifahi ədəbiyyat olaraq, inkişaf etdikcə yazıya köçürülən ədəbi nümunələr formasında mövcud olmuşdur. Təbii ki, bu nümunələr içərisində uşaq ədəbiyyatı nümunələri də az deyil. Nağıllar, tapmacalar, müxtəlif uşaq şeirləri və s. belə nümunələr uşaq ədəbiyyatının təməlini qoymağa başlamışdır. Zamanla inkişaf edən, artıq yazılı ədəbiyyat nümunələri kimi meydana çıxan uşaq şeirlərinin ətraflı şəkildə araşdırılaraq toplu halına salınması məsələsi XIX əsrdən gündəm olmağa başlamışdır. Ümumiyyətlə, XIX əsr Azərbaycanda maarifçilik ideyalarının yayılması ilə əlaqədar mühüm dəyişikliklər dövrü olmuşdur. O dövrün maarifçiləri əsrlər boyu formalaşmış batıl inancları və nadanlılığı yıxmağa çalışaraq[5], onların yerinə təhsil və mədəniyyət dəyərlərini aşılamaq üçün mübarizə aparmışlar. Onlar elmin və təhsilin gücünə dayanaraq maariflənmiş cəmiyyətin işıqlı və azad gələcəyin əsasını təşkil edəcəyinə qəlbən inanaraq, bunu özlərinə missiya seçmişdilər.

Bu mübarizənin iştirakçıları ölkədə elm, təhsil və mədəniyyətin inkişafı üçün həm maddi, həm də mənəvi fədakarlıqlara hazır idilər. Bu dövr, Azərbaycan tarixində mühüm bir mərhələ oldu, çünki həmin dövrün ideoloqları cəmiyyəti modernləşdirmək və cəhalətdən uzaq, savadlı bir gələcək qurmaq istiqamətində fəal şəkildə çalışmışlar. Bu intellektual təbəqənin insanları öz ideyalarının inkişafı yolunda bütün maneələri aşmaq üçün bədii sözün gücünə güvənirdilər və maarifçilik vasitəsilə cəmiyyəti бүrtüyən bütün daşlaşmaya, yəni dini nadanlığa, tənbelliyə, əzabkeşlik və təslimiyyət fəlsəfəsinə, sosial geriliyə və köləliyə qarşı mübarizə aparırdılar [5].

Bu mübarizədə yer alan mütəfəkkirlər öz məqsədlərinə çatmaq üçün müxtəlif sahələrdə yeniliklər etməyə müvəffəq olmuşlar. M.F.Axundzadə öncə komediyanın, daha realist nəsrin, ədəbi tənqidin, siyasi publisistikanın, Həsən bəy Zərdabi “Əkinçi” qəzeti ilə mətbuatın əsasını qoyaraq ictimai fikir qarşısında yeni üfqlər açdılar. Ədəbiyyatda, mətbuatda, incəsənətdə və bir çox sahələrdə yeniliklər etmək üçün əlverişli şərait yarandı. Təbii ki, ziyalıların diqqəti məhz ədəbiyyat və incəsənətə yönləndirmələri səbəbsiz deyildi. Əsrlər boyu insanların psixologiyasına böyük təsiri olan bu sahələrin gücü danılmazdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə istiqlalın qazanılmasında və qorunmasında bədii ədəbiyyatın üzərinə düşən vəzifələri səciyyələndirərək yazırdı: “Azadlıq və istiqlaliyyət əsas süngüləri ilə yox, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsi ilə əldə olunur” [3, s. 160]. Dövrün maarifçiləri də ədəbiyyat və incəsənətin dəyişdirici gücünə əsaslanaraq mübarizə yolunda ən güclü silahları olan qələm və yaradıcılıqlarına sarılmışdılar.

Mütəfəkkirlərin təhsil sahəsində atdıqları addımlar daha çətin maneələrlə üzləşirdi. Çünki o zamana kimi məktəb deyiləndə ağıla Quranı əzbərlədən, ərəb, fars dillərini öyrədən mollaxanalar, elm deyiləndə yalnız Sədinin “Gülüstan” və “Bustan”-ı gəlirdi. Bu psixologiyanın hakim olduğu cəmiyyətə “yeni üsullu məktəb”, “dünyəvi elmlər” anlayışlarını anlatmaq elə də asan deyildi. Bundan əlavə, təhsil sahəsində ən böyük problem azərbaycanlı müəllimlərin tədris zamanı istifadəsi üçün anadilli dərsləyin olmaması idi. 1881-ci ilə kimi Rusiyanın müstəmləkəsi olan xalqlarda məktəblərdə tədrisin rus dilində olması bu problemi daha da dərinləşdirirdi. 1862-1881-ci illərdə Qafqaz canişini olmuş knyaz Mixail Nikolayeviç Romanovun 1881-ci il 25 yanvar tarixində təsdiq etdiyi «Rus olmayan xalqların təhsili haqqında qaydalar»a əsasən Azərbaycanda “rus-müsəlman” məktəbləri açılır. Bu, Azərbaycan xalqında və digər müsəlman xalqlarda rus məktəblərinə olan inamsızlığı aradan qaldırmaq üçün mühüm addım oldu. Seyid Əzim Şirvaninin Şamaxıda, Səfərlə bəy Vəlibəyovun, az sonra Mir Möhsün Nəvvabın Şuşada, Məhəmməd Tağı Sidqinin Ordubadda («Əxtər») və Naxçıvanda («Məktəbi-tərbiyə»), Məşədi Molla İsmayıl Kazımovun İrəvanda açdıqları anadilli məktəbləri, sonrakı maarifçilik hərəkətindəki inkişafın dağılmaz təməlini qoydu. Bu məktəblərin açılmasında da imperiya hər şeydən öncə öz müstəmləkəçilik mənafeyini nəzərə almışdı: məqsəd yerli əhali ilə hakim dairələr arasında əlaqə yarada biləcək dilmanclar (tərcüməçilər) hazırlamaq və o cümlədən, rus siyasətinə sadıq qalacaq itaətkar nəsil yetişdirmək idi. Bu qərar nəticəsində təlimatın yerinə yetirilməsi üçün dərsləyin tezliklə tərtibi məsələsi üzərində çalışmalar başladı. Bu işin məhsuliyəti Qori Müəllimlər Seminariyasının Müsəlman şöbəsinin, yəni Azərbaycan-türk şöbəsinin ilk inspektoru olmuş Aleksey Osipoviç Çernyayevskinin üzərinə düşür və bu sahədə onun əsas köməkçiləri müəllim Səfərlə bəy Vəlibəyov və Həsənəli Qaradaği olmuşdur. A.O.Çernyayevski kitabın hazırlanmasında əsas olaraq rus pedaqoqu Konstantin Dmitriyeviç Uşinskiyin müəllifi olduğu “Rodnoye slovo” dərsliyindən istifadə etmiş, burada olan hekayə və şeirlərin çoxunun tərcüməsini dərsliyə toplamışdır. Bu işdə A.O.Çernyayevski ilə işləyən ziyalıların üzərinə düşən əsas vəzifə K.D.Uşinskiyin “Rodnoye slovo” dərsliyindən uyğun olan hekayələri seçərək tezliklə tərcümə etmək və yararlı nəzm nümunələri hazırlamaq idi. Dərsləyin hazırlanması layihəsi ətrafına toplaşan bütün ziyalılarımızın böyük səyi nəticəsində hazırlanmış “Vətən dili” adlanan bu dərsləyin I hissəsi 1882-ci ildə Tiflisdə işıq üzü görür. Sonralar isə bu kitab dəfələrlə yeniliklər əlavə edilərək, təkmilləşdirilərək çap olunacaqdı. Kitabın iki hissədən ibarət son yeddinci nəşri 1910-cu ildə çap olundu. Uşinski metodu əsasında tərtib edilmiş “Vətən dili” dərsliyinin meydan gəlməsi milli ziyalıların da bu prosesə qoşulmalarına təkan verdi. Kitabın ikinci hissəsinin hazırlanmasında Səfərlə bəy Vəlibəyovun və Həsənəli Qaradağının böyük əməyi oldu.

A.O.Çernyayevskinin və onun ətrafına toplaşan müəllimlərin sayəsində “Vətən dili” dərsliyi yaransa da, bu kitab hələ mükəmməl milli dərslək səviyyəsinə çatmamışdı. Əslində, metodiki baxımdan bu kitab “Rodnoye slovo”

dərslərinin tədrisinə hazırlıq məqsədi daşıyırdı. O vaxta qədər yazılmış Mirzə Şəfi Vazehin “Kitabi-türki”si, Seyid Əzim Şirvaninin “Rəbiül-ətfal”ı, “Əhvali-ənbiya”sı, “Tacül-kütub”u isə rus məktəblərində tətbiq olunan təlim metodikasına uyğun deyildi.

Mirzə Şəfi Vazeh 1850-ci ildə Tiflis Gimnaziyasında Azərbaycan və fars dilləri fənlərini tədris etdiyi zamanlarda gimnazianın müəllimi İ. Qriqoryevlə birlikdə “Kitabi-türki” adı ilə tanınan dərslük tərtib etmişdir. Bu dərsləyin müəllifliyi ilə bağlı bəzi yanlış anlaşılmalar və yozumlar da meydana gəlmişdir. Kitabın ilk 16 səhifəsində tərtib olunan lüğət və rus dilindən tərcümələr İ. Qriqoryevə aiddir. Qalan mətnləri isə müxtəlif mənbələrdən M.Ş. Vazeh seçmişdir.

XIX əsr ədəbiyyatımızda ədəbi mübahisələrin mərkəzindəki şəxsiyyətlərdən biri də Seyid Əzim Şirvani olmuşdur. Ruhani ailəsində doğulan və təhsilini istiqamətdə davam etdirən mütəfəkkir öz yolunu doğru dərk edərək dövrünün ifrat mühafizəkar mollalarının yanında yox, qarşı cəbhədə yer almışdır. Onun tutduğu mövqe yerli ruhanilərin öz yanlış ideologiyalarını yaymaqlarına şərait yaradan cəhalətə qarşı mübarizə cəbhəsi idi. Əvvəllərdə klassik divan ədəbiyyatına aid şeirləri, daha sonra bu mübarizədə satirik əsərləri ilə çıxış edən şair, Rusiya dövlətinin təhsillə bağlı yeni təlimatının verilməsindən sonra bu sahədə müəyyən addımlar atmağa başladı. “O dərk edirdi ki, təkcə lirik şeir forması ilə dövrün mədəniyyətində inqilab etmək mümkün deyildir, daha mütərəqqi proseslərə nüfuz etmək lazımdır.”¹[s. 93-94] Ona görə də maarifçi şairin ilk addımlarından biri Şamaxıda “Üsuli-cədid” - yeni tipli məktəbin açılması oldu. Gənc nəslin inkişafında, təlim-tərbiyəsində məktəblərin oynadığı rolu anlayan şair, onlara təsir edən çatışmazlıqları da anlayır və bunların üzərində çalışdığı özünə məqsəd bildirir. Bu məqsədlərdən ilki şairin gileyləndiyi dünyəvi elmlərin tədris olunduğu anadilli dərslüklərin olmaması idi. Pedaqoji fəaliyyətə başladığı andan etibarən doğma dildə kitab hazırlamaq kimi bir məhsuliyəti öz üzərinə götürən mütəfəkkir 1877-ci ildə ilk dərsliyini – “Rəbiül-ətfal”ı başa çatdırır. Kitaba salınan əsərlərin bir hissəsi Seyid Əzimin qələminin məhsulu, bir hissəsi isə tərcümələrdir. Kitabı yazma səbəbi isə kitabın dibaçəsində qeyd olunur: “Bəndeyi-bimiqdar, Seyyidi-xaksar ərəbi-fəhm və fərasətə və əshabi-kiyasətə ərz edir ki, bəzi mətalibi-aliyələr ki, idrakı cəmi bəni-növi-bəşərə azımdır, alimiqdar olan müsənniflər bəzi kitablarda əlfazi-qəlizəyi-şədidə ilə bəyan ediblər, ətfali-dəbistanın zehni dər-kindən aciz və qasirdir. Və müşəxxəs və məlumdur ki, bizim diyarın əhli hər nə elm ki, kəsb edirlər əyyami-tüfuliyyədə kəsb edirlər. Fəlihəza, bu kitabi-müstətab ki, mərifətnəməyi-müxtəsərdir, öz türki lisanımızda aşkar olan əlfaz və əşəl olan ibarətlər ilə səbt və rəbt olundu ki, ali olan mətalibdən tüllabi-dəbistan bəhrəmənd və feyziyab olsunlar” [4, s. 7].

Kitabın başlanğıcında verilən bu hissə sənətkarın məqsədi ilə yanaşı, onun pedaqoji yanaşması haqqında da təsəvvür yaradır. Köhnə ilə yeni arasında mövqeyini tam müəyyənləşdirə bilməyən Seyid Əzimin uşaqlara müraciət etdiyi dil hələ çox qəliz idi və yeni məktəblərin tələbatını tam ödəyə bilmirdi. Şairin demək istədiklərini sadələşdirsək, onun niyyətini daha aydın başa düşmək olar: “Elə yüksək, ali mətləblər var ki, kamaldan, elmdən uzaq olan bəndələr bunları dərk etməkdə çətinlik çəkir və bu məqamlar onlara qaranlıq qalır. Buna əsas səbəblərdən biri isə elmdən xəbərdar olanların öz fikirlərini, bilgilərini qəliz söz və ifadələrdən istifadə edərək yazmalarıdır. Bizə də məlumdur ki, insanlar hər nəyi öyrənilərsə əyyami-tüfuliyyədə, yeni uşaqlıq çağlarında öyrənir. Buna görə də, mən bu məlumatları milli türk lisanımıza məlum olan söz və ifadələrdən istifadə edərək daha da sadələşdirdim və insanların oxuyub zövq almaları üçün onların ixtiyarına verdim”. Seyid Əzim Şirvani həyat təcrübəsindən çox yaxşı anlayırdı ki, əgər cəmiyyətdə bir dəyişiklik etmək istəyirsənsə, nəyi isə insanlığa anlatmaq üçün bunu uşaqlara təbliğ etməyə başlamalısan. Çünki artıq bir çox inancrlarla kirlənmiş şüur altını təmizləyib ora yeni toxumlar əkib onun bəhrə verməsini gözləmək uzun zaman tələb edirdi. Onun uşaqlar üçün kitab yazmasına təkan verən amillərdən biri də Azərbaycan dilində dünyəvi elmlərin öyrənilməsi üçün vəsaitin olmaması idi. Şairin bu kitaba daxil etdiyi əsərlər Şərq yazı üslubuna uyğun olaraq yazılmışdır. Bu da öz növbəsində “Rodnoye slovo” və “Vətən dili” dərslüklərindən tamamilə fərqlənməsinə yol açmışdır. Kitaba daxil olmuş əsərlərə nəzər saldığımız zaman bu fərqi aydın görürük. Dibaçə ilə başlayan kitab divan ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan «Başlanğıc», «Peyğəmbərin tərfi», «Nazimin ifadəsi», «Kitabın yazılma səbəbi» kimi başlıqlar altında verilən mətnlərlə davam etdirilir. Seyid Əzim «Mircəfərə xitab», «Oğluma xitab», «Oğluma nəsihət» adlı parçalarda öz nəsihətlərini, ibrətamiz fikirlərini bildirərək, hər nəsihətə uyğun hekayə, təmsil nümunələri daxil etmiş və hər bir mövzunun uşaqların beynində əyləncəli surətdə möhürlənməsinə şərait yaratmağa çalışmışdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Seyid Əzim Şirvani kitabı, indiki anlayışla desək, orta yaş qrupuna aid uşaqlar üçün yazmışdır. Lakin bu kitab Çar Rusiyasının təhsil siyasətinin və standartlarının tələblərinə uyğun olmadığına görə dərc olunmamışdır. Bundan əlavə, Seyid Əzimin “Tacül-kütub” adlı dərsliyi şairin öz məktəbində oxuyan birinci siniflər üçün tərtib etmişdir. Kitab nəslə yazılmış hekayələrdən (“Nuşirəvan və Büzürgmeh”, “Ərəb və naqə”, “Kar və məriz” və s.) ibarətdir. Dərsləyin rus çarı III Aleksandrın tacqoyma mərasimi günü tamamlanması ona “Tacül-kütub” adı qazandırmışdır.

“S.Ə.Şirvani tərtib etdiyi “Tacül-kütub”u “Rəbiül-ətfal”la birləşdirərək “Müntəxəbat” adı altında nəşr etdirməyə cəhd edir. “Müntəxəbat”ın birinci hissəsini “Tacül-kütub”, ikinci hissəsini isə «Rəbiül-ətfal» adlandırmışdır” [9, s. 95].

Onun “Əhvali-ənbiya” adlı dərslük kitabı isə şəriət fənninin tədrisi üçün tərtib olunmuşdur. Lakin biz bundan əvvəl yazılan dərslüklərdə də dinin təbliğinə həsr olunmuş əsərlər görürük. Bu da Şirvaninin İslam aləmində olan özbaşnalığa, zülmə qarşı mübarizə metodlarından biri idi. O öz əsərləri, kitabları vasitəsi ilə riyakar din xadimlərinə qarşı, onların öz xeyirlərinə təbliğ etdiyi ideologiyalara qarşı əsl dinin nə olduğunu anlatmağa çalışırdı. “Nuhun

vəqəsi”, “Həzrəti-İbrahim əhvalatı” “Müctəhidin təhsildən qayıtması”, “Həzrəti-İsanın qissəsi”, “Musa peyğəmbər və yoxsul”, “Bir ərəbin Əlidən sualı” kimi bir çox hekayələrində xalqla peyğəmbərləri danışdıraraq cəmiyyətin səhvlərinə, cahilliyinə güzgü tutur və dinin əsl tələblərinin nə olduğunu öyrədir. Məhz bu cəhətləri “Rəbiül-ətfal”ın yazılmasında Şərq ədəbiyyatının böyük təsirinin olduğunu göstərir.

Nəticə. XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyi milli təhsil və ədəbiyyat tariximiz üçün döndüş nöqtəsi olmuşdur. Bu döndüş nöqtəsi “maarif inqilabı”nın özünəqayıdış dövrünün başlanğıcı idi. XX əsr sənətkarlarımız öz öndərlərinin atdığı addımlara sadıq qalaraq onların ayaq izi ilə gedir və onlara öz baxış bucağından baxaraq böyük uğurlar qazanırlar. Bu dövrdə maarifçilik hərəkatının nümayəndələri savadsızlığın, cəhalətin və dini fanatizmin təsirini azaltmaq üçün əzmlə çalışmış, bədii sözün və təhsilin gücünə inanaraq cəmiyyətin inkişafına yönəlik mühüm addımlar atmışlar. Xüsusilə, ana dilində dərsliklərin hazırlanması və milli məktəblərin açılması maarifçilik ideologiyasının əsas prinsiplərindən biri olmuşdur. “Vətən dili” dərsliyinin hazırlanması və nəşri bu dövrdə atılmış ən mühüm addımlardan biri olmuşdur. Seyid Əzim Şirvaninin milli dərslik yaratmaq səyi isə zamanın çağırışı idi. Lakin Seyid Əzim hələ zamanın dilini tapmaqda, yeniliklərə ayaq uydurmaqda çətinlik çəkirdi. Onun etmək istədiklərini bir qədər sonra tələbələri və mənəvi xələfləri, yeni düşüncəli pedaqoqlar həyata keçirəcəkdilər.

Maarifçi ziyalıların bu fədakar səyləri yalnız təhsil və ədəbiyyat sahəsində deyil, bütövlükdə milli oyanış prosesində mühüm rol oynamışdır. Onların ədəbi və pedaqoji fəaliyyətləri nəticəsində Azərbaycan xalqı öz milli kimliyini daha dərinədən dərk etməyə başlamış, milli-mədəni intibahın təməli qoyulmuşdur. Bu dövrün maarifçiləri elmi və təhsili, Həsən bəy Zərdabının təbirincə, “zindəganlıq cəngi”ndə - millətin ölüm-olum savaşında əsas silah hesab edirdilər. Onların irsi bu gün də aktualdır və Azərbaycan təhsilinin, ədəbiyyatının inkişafında mühüm istiqamətverici rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı (dərslik). Bakı: 2007, 535 s.
2. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: 2007, 444
3. Sultanlı V. Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı: 2019, 313 s.
4. Şirvani S. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 286 s.
5. Керимова Ф. Просветительская деятельность Сеида Азима Ширвани.
<https://cyberleninka.ru/article/n/prosvetitelnaya-deyatelnost-seida-azima-shirvani/viewer>

Keywords: Children's literature, enlightenment, classical literature, folklore, didactics, national identity, 19th century, pedagogical values

Ключевые слова: Детская литература, просветительство, классическая литература, фольклор, дидактика, национальная идентичность, XIX век, педагогические ценности.

Summary

The 19th century Azerbaijani enlightenment played an important role in the formation of national consciousness and the development of education. Enlightenment intellectuals, emphasizing the importance of national education for the elimination of illiteracy and ignorance, wrote textbooks in the native language and opened schools. M.F. Akhundzadeh's new literature, Hasan bey Zardabi's activities in the field of the press, the pedagogical creativity of Seyid Azim Shirvani, A.O. Chernyaevsky, S. Valibeyov and many other thinkers of the time made a great contribution to the spread of enlightenment ideas. The activities of these intellectuals laid the foundation for the national-cultural renaissance, created conditions for the enlightenment of the Azerbaijani people and the formation of their national identity.

Резюме

Азербайджанское просвещение XIX века сыграло важную роль в формировании национального самосознания и развитии образования. Просвещенные интеллектуалы писали учебники и открывали школы на родном языке, подчеркивая важность национального образования для ликвидации неграмотности и невежества. М.Ф. Распространению просветительских идей во многом способствовала новая литература Ахундзаде, деятельность в печати Гасан-бея Зардаби, Сейида Азима Ширвани, А.О. Черняевского, С. Валибекова и многих мыслителей того времени. Деятельность этих интеллектуалов заложила основу национально-культурного возрождения, создала условия для просвещения азербайджанского народа и формирования его национального самосознания.

Rəyçi: dos.S.Abbasova